

Гуманістичний зміст концепції соціальної держави

Нині Україна переживає складний період свого становлення як суверенної та демократичної держави. Закладаються підвалини розбудови соціальної держави, яка фактично є продовженням і доповненням правової держави, але на практиці реалізує дещо інший підхід до вирішення проблеми забезпечення прав людини.

Як слушно зазначає В.Д.Бабкін, соціальна держава — це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечені охорона та захист основних прав людини¹. Вона, по-перше, сприяє соціальному захисту громадян та підвищенню їх життєвого рівня, а по-друге, охороняє свободу громадян і гарантує соціальну злагоду в суспільстві та єдність народу. Саме в цьому дістає вияв гуманність конституційного принципу поваги до людської гідності, розкривається сутність соціальної держави.

Досвід провідних країн свідчить, що соціальна держава є досить ефективною і може слугувати зразком для створення аналогічної системи в інших країнах. Термін «соціальна держава» дістав закріплення у конституціях багатьох країн. Так, згідно з відповідними конституціями Франція є неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою; Іспанія — соціальною, правовою і демократичною державою; Російська Федерація — демократичною, федеральною, правовою і соціальною державою з республіканською формою правління. У конституціях же таких держав, як Норвегія, Швеція і Швейцарія, немає текстуального закріплення поняття «соціальна держава». У цих законах зафіксована категорія «держава добробуту».

У науковій літературі немає єдності думок щодо поняття «соціальна держава». Деякі автори негативно ставляться до нього. Так, С.С.Алексєєв вважає, що соціальна держава є сором'язливим аналогом терміна «соціалістична держава» і лише жахи сталінського соціалізму і гітлерівського націонал-соціалізму зумовлюють необхідність заміни теоретично дискредитованого виразу «соціалістична держава» більш аморфним і невизначеним виразом «соціальна держава»².

Більшість же вчених позитивно ставляться до концепції соціальної держави (держави добробуту). Така держава, на їх думку, включає комплекс інститутів, покликаних здійснювати втручання в соціальне та економічне життя суспільства заради забезпечення високого матеріального добробуту його членів, їх максимального соціального захисту. Складовою частиною її діяльності є розробка широкого кола соціальних програм, спрямованих на надання соціальної допомоги незахищеним верствам населення. Головна мета такої держави — розширення демократії, надання усім членам суспільства не тільки юридичного та політичного забезпечення, а й соціальної допомоги.

Концепція соціальної держави (держави добробуту) набуває все більшої популярності у цивілізованих країнах, незважаючи на те, що у різних державах існує неоднакове розуміння ступеня реалізації державою соціального захисту громадян, її впливу на ринок та втручання у процеси розподілу матеріальних благ. За цими критеріями виділяють ліберальні західні держави добробуту (держави вільного ринку, наприклад, США); консервативні корпоративні держави, або режими з соціально орієнтованою економікою (Німеччина); соціально-демократичні режими (був у Швеції); ліберально-колективістські та лейбористські (Австрія, Великобританія та ін.)³.

Відповідно до інших критеріїв розрізняють ліберальну модель держави, де перевага надається ринковим механізмам (США, Канада, Великобританія, Австралія та ін.); модель регульованого ринку, де розподіл ресурсів визначається ринком і поєднаний зі значним регулюванням соціальних питань на підставі угод між урядом та представниками бізнесу і праці (Швеція, Норвегія, Австрія, Німеччина, Данія та ін.); японський тип держави добробуту, що відрізняється патерналізмом (від лат. *paternus* — «батьківський») на рівні підприємництва⁴.

Ліберальна модель ґрунтується на таких постулатах, як приватна власність, ринкова економіка, конкуренція. Її пріоритетними цінностями є орієнтація на індивідуалізм, визначальну роль конституційних прав і свобод людини, їх верховенство над соціально-економічними правами. Так, у США одне з основних соціальних завдань держави — це боротьба з бідністю, яка підкріплюється прийняттям відповідних соціальних програм, зокрема таких, що спрямовані на підтримку дискримінаційних груп суспільства та пряму заборону дискримінації за ознаками раси, статі, кольору шкіри, віросповідання, національного походження.

¹ Див.: Б а б к і н В.Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава. — 1998. — Вип. 9. — С. 4.

² Див.: А л е к с е є в С.С. Філософія права. — М., 1998. — С. 310.

³ Див.: Д і к о н Б., Х а л с М., С т а б с П. Глобальна соціальна політика. — К., 1999. — С. 26.

⁴ Див.: С і д е н к о С.В. Соціальний вимір ринкової економіки. — К., 1999. — С. 141–142.

Треба, однак, зазначити, що ці соціальні програми в останні роки не дістають широкої підтримки, особливо з боку консервативних діячів. На їх думку, квоти та пільги неприйнятні у соціальній політиці держави тому, що вони не вирішують проблему бідності, а лише породжують нові проблеми. Задумані як обмеження бідності, зазначені програми, по суті, призводять до послаблення трудової мотивації та ставлять громадян у залежність від соціальної допомоги. Тому нині все більшу підтримку дістають такі програми соціального захисту бідних, які стимулюють трудову активність останніх, їх прагнення до навчання, пошуку високооплачуваної роботи тощо.

Другий тип держави добробуту ґрунтується на ідеї «регульованого ринку». Це так звана скандинавська модель. Держава намагається сприяти поступовому вирівнюванню можливостей усіх членів суспільства. Головна її мета полягає у створенні певної соціальної та юридичної інфраструктури, спрямованої на захист найбільш вразливих верств населення, надання їм можливості одержувати мінімальний соціальний захист, а більш забезпеченим прошкарам — умов для збереження високого життєвого стандарту. Така модель наближається до ідеальної.

Однак і ця модель має певні недоліки, які обов'язково треба враховувати при створенні у нашій країні власної концепції соціальної держави. Так, державний сектор соціальних послуг поступово перетворюється на непродуктивний і призводить до формування послуг пониженої якості. Крім того, державна система регулювання соціальних послуг та економічних відносин є надто дорогою, вимагає обкладання населення все більш високими податками.

На принципово інших засадах ґрунтується модель соціальної держави, побудована на соціалістичних цінностях та принципах, яка діставала найбільш яскравий вияв у колишньому СРСР. В умовах соціалістичного суспільства турбота про зайнятість і добробут населення, його освіти, здоров'я цілком покладалася на державу. Однак, проголосивши програми широкого соціального захисту громадян, радянська держава змогла їх забезпечити лише на мінімальному рівні. Вона звела всі соціальні гарантії до прожиткового рівня, а соціальну справедливість — до примітивної зрівнялівки для широких народних мас і масштабних привілеїв для партійної та державної номенклатури. Так закріплювалась відсутність економічної та соціальної свободи, елементарних прав і свобод людини, а недієздатність права замінювалась адміністративною зрівнялівкою, яка, на думку В.С.Нерсєсянца, виконувала роль специфічного соціалістичного замітника права і водночас антипода останнього⁵.

Зрівнялівка жорстко, адміністративно регулювала життєдіяльність людини в усіх сферах, позбавляла її самостійності, ініціативи, свободи вибору роду діяльності. Вона породжувала соціально-психологічні установки на пасивність та утриманство, деформувала уявлення про правові форми регулювання соціальних проблем. Проте заради справедливості треба зазначити, що соціалістична система соціального захисту населення певним чином і на певний час гарантувала людині трудову зайнятість, безоплатність усіх видів освіти, медичної допомоги, низьку оплату за житло тощо. Отже, на мінімальному рівні першочергові потреби населення задовольнялись.

Розробляючи модель української соціальної держави, треба враховувати світовий та вітчизняний досвід, а також національні особливості, соціальні умови, наше історичне минуле, практику вирішення соціальних питань в умовах радянської держави.

Нині наша країна є постсоціалістичною. Це держава перехідного типу з соціально орієнтованою економікою, яка ще не звільнилася від залишків тоталітарного минулого і водночас відчуває вплив демократичних традицій. Вказівка у Конституції України (ст. 1) на соціальний характер нашої держави підкреслює те, що в основі її ціннісних пріоритетів лежить принцип соціальної справедливості.

Соціальна держава — це держава людей і для людей, політика якої спрямована на забезпечення їх соціально-економічних прав. Вона має розробляти такі соціальні програми, які відповідали б демократичним вимогам, ринковим реформам і були спрямовані на подолання як зрівнялівки, так і величезного розриву в доходах різних верств населення. Такі вимоги — це не особиста справа окремих політиків чи науковців, а обов'язок кожної цивілізованої держави. Вони закріплені у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права й інших документах, які передбачають забезпечення права кожного на гідний людини життєвий рівень для неї самої та для її сім'ї, що включає такі вимоги, як наявність достатнього харчування, належного житла, безперервне покращання умов життя. Здійснення зазначеної діяльності визначає гуманістичний зміст сучасної концепції соціальної держави.

У Конституції України (ст. 3) наша держава проголосила, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Згідно з Основним Законом нашої країни соціально-економічні права людини мають давати їй

⁵ Див.: Н е р с е с я н ц В.С. Філософія права. — М., 1997. — С. 87.

можливість користуватися соціальними благами у сфері трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку. Однак оскільки можливості забезпечення цих прав з боку держави поки що обмежені, на відміну від особистих конституційних прав людини вони не можуть бути гарантовані та захищені правовими засобами. Тому нині в Україні гостро постало питання не тільки про правовий захист соціально-економічних прав, а й про їх матеріальне забезпечення, що значною мірою залежить від рівня розвитку економіки, здійснення державно-правових реформ. З урахуванням сказаного вище держава не тільки повинна, а й зобов'язана активно впливати на поглиблення соціально-економічних реформ.

Враховуючи особливості розвитку України, ментальність нашого народу, його минуле і сучасне, треба пам'ятати, що захист соціально-економічних прав людини в умовах переходу нашої держави до ринкової економіки не тільки не повинен бути зведений до мінімуму, як це рекомендують деякі радикально налаштовані представники ринкової економіки, а має постійно розширюватися шляхом реформування соціальної політики, поглиблення ринкових реформ та демократичних перетворень.

Якщо проголошення України демократичною, правовою та соціальною державою є не популістським гаслом, а відображенням прагнення уряду та парламенту створити засновані на праві нові демократичні структури, що забезпечать заможне життя кожній людині, то потрібно переглянути зміст соціальної функції нашої держави (вона має істотно відрізнитися від патерналістської опіки влади над людиною часів казарменого соціалізму) та переосмислити роль і місце права у забезпеченні соціально-економічних прав людини.

Реальне втілення в життя конституційних принципів соціальної держави — це справа неблизького майбутнього. Нині вирішення зазначених соціальних завдань нашою державою зводиться через неузгодженість у діях владних структур, конфронтацію між гілками влади, духовну та політико-правову кризу, тяжку економічну ситуацію.

Однак треба зважати на те, що соціальна держава має не тільки великі переваги, а й недоліки, які потрібно враховувати, вивчаючи іноземний досвід. По-перше, у прихованому вигляді в ній інколи дістають вияв риси патріархальності, опікунства, що призводить до появи утриманських настроїв; по-друге, оскільки завдання, які повинна вирішувати ця держава, мають індивідуальний характер, а інститути, що використовуються для їх вирішення, — суспільний, виникає потреба у великому бюрократичному апараті; по-третє, соціальна держава може існувати лише в економічно розвинутих країнах.

В Україні формування соціальної держави відбувається за відсутності гарантованого правового забезпечення цього процесу, в умовах одночасного становлення принципів правової держави. Тому розбудову української держави треба розглядати у нерозривній єдності соціальної держави з правовою. Правова і соціальна держави — це не антитези, а діалектика розвитку держави, яка визнає пріоритет прав людини і відповідно до цього визначає форми та методи своєї діяльності⁶.

Вирішення соціальних програм у нашому суспільстві буде можливе лише тоді, коли реально відбуватиметься процес побудови правової держави з усіма її принципами та компонентами, коли верховенство права стане нормою його життя. З урахуванням цього при розгляді взаємозв'язку соціальної держави з правовою треба віддавати перевагу верховенству останньої з її демократичними принципами, спрямованими на законодавче забезпечення соціального захисту населення, задоволення соціально-економічних прав людини. Саме тут закладено гуманістичний потенціал демократичних принципів соціальної держави, що передбачає досягнення не тільки юридичної та політичної, а й соціальної рівності громадян.

Утвердження соціальної держави не можна досягти лише встановленням відповідного державно-правового режиму. Потрібні час, терпіння й зусилля, спрямовані на реформування економіки, демократизацію суспільства, задоволення соціально-економічних прав людини.

⁶ Докладніше про це див.: Права человека: Учебник для вузов. — М., 1999. — С. 208.

В.СОКУРЕНКО

*заступник начальника факультету
(Національна академія
внутрішніх справ України)*

Рекомендовано до друку кафедрою юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України.

